

GENUS COMMENTARIORUM (PARS I)¹

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΓΓ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Ίονιο Πανεπιστήμιο

*“Καλῶς ἢ κακῶς, εἶναι ὁ ὑπομνηματιστὴς ποῦ ἔχει
 τὸν τελευταῖο λόγο”.*

VLADIMIR NABOKOV

Προοιμιακὰ περὶ ὑπομνήματος

Ὁ πολιτισμὸς τῆς Μεσογείου ἔχει νὰ ἐπιδείξει - ἀνάμεσα στὰ ἄλλα - μίαν πρόωμη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἀναζήτησι τῶν νοήματος τῶν παλαιότερων κειμένων. Στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ κάποιοι πολιτισμοὶ ἐνέταξαν στὸν κύκλο τῆς πολιτισμικῆς τῶν ἀνάπτυξης τὴν μελέτη τῶν κειμένων, τὴν συστηματικὴν προσπάθεια ἐμβάθυνσης στὴν γλῶσσα ἀλλὰ καὶ στὰ νοήματα ποῦ ἐκεῖνα περιείχαν, ἤδη ἀπὸ τὴν 2^η χιλιετία π.Χ.

Καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπὸ τὸν 5^ο αἰ. π.Χ. ἐπιδεικνύει ἐνδιαφέρον νὰ ἐντρυφήσῃ στὰ παλαιότερα κείμενα καὶ ἰδιαίτερα στὸ κείμενο τοῦ Ὀμήρου: ἤθηροδοιδάσκαλοι καὶ κυρίως φιλόσοφοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν γλῶσσα μὲ συστηματικὸν τρόπο καὶ συνθέτουν σχόλια - κυρίως γλωσσικὰ-στὸ κείμενο τοῦ Ὀμήρου προορισμένα ἀρχικῶς γιὰ ἐκπαιδευτικὴ χρῆσι. Πρόκειται γιὰ σχόλια τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τοὺς προδρομοὺς τῶν μεταγε-

1. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο μέρη τῆς κριτικῆς μελέτης στὸ Ὑπόμνημα. Τὸ δεῦτερο μέρος, ποῦ θὰ δημοσιευθῇ σὲ ἐπόμενο τόμο τοῦ ἔγκριτου περιοδικοῦ *Πλάτων*, θὰ περιλαμβάνει κεφάλαια: α) γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους εἶδη τοῦ λημματικοῦ-γραμματικοῦ ὑπομνήματος, β) τὰ ὄρια τοῦ ὑπομνήματος καὶ τοῦ ὑπομνηματιστῆ, γ) τὰ πλεονεκτῆματα τοῦ λημματικοῦ ὑπομνήματος καὶ δ) τὰ προβλήματα ποῦ ἐμφανίζονται συχνὰ τὰ λημματικὰ ὑπομνήματα.

νεστέρων σχολίων τῆς Ἀλεξανδρινῆς κυρίως ἐποχῆς. Τὸν 4^ο αἰ. π.Χ. κ.έ. ὁ Πλάτων, ὁ Ἄριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι διατυπώνουν χρήσιμες γλωσσικὲς παρατηρήσεις καὶ θέτουν τὶς βάσεις γιὰ τὴν ὀριοθέτηση μιᾶς ἐπισημονικῆς περιοχῆς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῆ φιλολογικὴ ἐξήγησις.

Στὴν βιβλιοθήκη καὶ στὸ *Μουσεῖον* τῆς Ἀλεξανδρείας τὸν 3^ο καὶ 2^ο αἰ. π.Χ.² φιλόλογοι ὑπομνηματιστές, ἐγκαινιάζοντας τὴν φιλολογικὴ ἔρευνα, συνέλεξαν τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ ξεχώρισαν αὐτὰ ποὺ κατὰ τὴν γνώμη τους εἶχαν ἰδιαίτερη ἀξία, τὰ κλασσικὰ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ὅμηρο· ἡ ἔρευνά τους φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων, καὶ μάλιστα σὲ μία ἐποχὴ μὲ ἄμεση χρονικὴ ἐγγύτητα πρὸς τὴν κλασσικὴ. Ἐπίσης, κατὰ τὸν 3^ο αἰ. π.Χ., ἐμφανίζονται βιβλία ποὺ συνδυάζουν κείμενο καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια-ὑπόμνημα· ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴν μακραινὴν παράδοση τοῦ ὑπομνήματος ἔχει γίνει. Στὰ πρῶτα ὑπομνήματα, ἡ ποιότητα καὶ ἡ πολυμάθεια κλιμακώνονται: τὰ ὑπομνήματα εἶναι δυνατὸν νὰ προορίζωνται γιὰ σχολικὴ χρῆση, ὅπως εἶναι ἐξ ἴσου δυνατὸν οἱ φιλόλογοι νὰ συζητοῦν σοβαρὰ φιλολογικὰ ζητήματα καὶ νὰ ασχολοῦνται μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου.³

Στὴν περίοδο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος συγγράφονται ὀγκώδη ὑπομνήματα, ὅπως ἡ πλούσια ἐργασία τοῦ Servius (τέλος τοῦ 4^{ου} αἰ. μ.Χ.) στὰ ποιήματα τοῦ Βιργιλίου, ἡ ὁποία μᾶς σώζεται σήμερον σὲ μεταγενέστερη ἀναθεώρηση.⁴ Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Servius ἐμφανίζεται μᾶλλον (ἀρχὴς 4^{ου} αἰ. μ.Χ.).

Στὸ τέλος μιᾶς μακρᾶς βιργιλιανῆς παράδοσης ὑπομνημάτων ποὺ ἀρχίζει ἤδη τὸν 1^ο αἰ. π.Χ., ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν φιλολογικὴν παράδο-

2. Ὡς ἔτος ἰδρύσεως τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας θεωρεῖται τὸ 285 π.Χ.

3. Βλ. περαιτέρω Cuido Avezzù, Paolo Scattolin (ἐπιμ.), *I classici Grecie I Loro Commentatori*, Rovereto: Academia Roveretana Degli Agiati, 2006. Βλ. ἐπίσης Eleanor Dickey, *Ancient Greek P Scholarship*, Oxford: University Press, 2007, εἰδ. σελ.11, ὑποσ. 25 γιὰ τὴν διάκριση τῶν ὄρων σχολίου (-ίων) καὶ ὑπομνήματος ὅσον ἀφορᾷ τὴν φιλολογικὴν παράδοση τῆς ἀρχαιότητος.

4. Ἡ ἔκτενης μορφῆ τοῦ ὑπομνήματος - παραδίδεται ὡς Servius Auctus, Servius Danielis, DServius ἢ σύντομα DS - ἐκδόθηκε τὸ 1600 ἀπὸ τὸν Pierre Daniel καὶ θεωρεῖται ὅτι συνετέθη τὸν 70 - 80 αἰ. μ.Χ. ὡς ἀναθεωρημένη ἐκτενέστερη μορφὴ τῆς ἀρχικῆς· ἡ ἐκτενὴς ἔκδοση ἀξιοποίησε ὑλικὸ προερχόμενο ἀπὸ τὸν Aelius Donatus. Βλ. ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Servius ἀπὸ τοὺς Georg Thilo-Hermann Hagen, *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*. Λιψία: Teubner, τόμ. 1ος: 1881, τόμ. 2ος: 1884, τόμ. 3ος: 1887 καὶ Don Fowler, "The Virgil Commentary of Servius", στὸ: C. Martindale (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Virgil*, Cambridge, 1977, σσ. 73-78.

ση τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ κυρίως τὴν παράδοση τῆς ὁμηρικῆς φιλολογίας. Ἔτσι, ὁ Servius παρουσιάζει μιὰ σχέση μετὰ τὸ ὁμηρικὸ ὑπόμνημα, ὅπως ἐκείνη ποὺ ἔχει ἡ *Αἰνείας* μετὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ἡ δομὴ τοῦ ἔργου τοῦ Servius εἶναι παρόμοια μετὰ αὐτὴν τοῦ σημερινοῦ ὑπομνήματος: ἓνα λῆμμα ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Βιργιλίου, ἀποτελούμενο ἀπὸ μία ἢ περισσότερες λέξεις, ἐπεξηγεῖται ἀπὸ σχόλια τοῦ ὑπομνηματιστῆ σὲ θέματα γραμματικά, ρητορικῆς καὶ ποιητικῆς, θέματα θρησκείας καὶ πολιτισμοῦ, ποικίλα *realia*, καθὼς καὶ προβλήματα τοῦ κειμένου.

Κάποια ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀπετέλεσαν πρότυπα γιὰ τοὺς ὑπομνηματιστῆς τῆς Ἀναγεννήσεως, οἱ ὅποιοι ἐδημοσίευσαν τὸ ὕλκιο τους, ἀφοῦ πρῶτα τὸ ἐσχολίασαν στὰ μαθήματά τους καὶ τὸ ἐπεξέτειναν. Ἡ ποικιλία θεμάτων, ἡ εὐρύτητα ἐνδιαφερόντων καὶ οἱ πλούσιες παρεκβάσεις ἀποτελοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν ἀναγεννησιακῶν ὑπομνημάτων. Ἡ ἐργασία τοῦ Servius ἐχάραξε τὸν δρόμο, ὥστε κατὰ τὸν 15ο αἰ. νὰ καθιερωθῆ ἡ χρηστικὴ λειτουργία τοῦ ὑπομνήματος, ἀφοῦ παγιώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ συγγραφή ἐνὸς ὑπομνήματος σὲ ἓνα συγγραφέα, κυρίως τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, μετὰ τὴν ποικιλία τῶν θεματικῶν ποὺ ἐμπεριείχε, ἦταν δυνατὸν ν' ἀποτελέσῃ οὐσιαστικὰ μιὰν εἰσαγωγὴν στὴν κλασσικὴ λογοτεχνία, ἱστορία καὶ κουλτούρα. Συνακόλουθα, καὶ ὁ ἀναγνώστης μετὰ τὴν μελέτη τῶν ὑπομνημάτων ἀποκοτῶσε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ ὄχι μόνον τὴν κλασσικὴν λογοτεχνία ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴ καὶ τὶς ιδέες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς.

Στὴν σύγχρονη ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ὁ 19ος αἰ. χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὴν μεθοδικὴν προσπάθεια τῶν κλασσικῶν φιλολόγων ν' ἀποκαταστήσουν κριτικὰ τὰ κείμενα, ἐνῶ ὁ 20ος αἰ. ὀνομάσθηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ὡς ὁ αἰώνας τῶν ὑπομνημάτων, ὁ αἰώνας κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἀσχολήθηκε μετὰ τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἐπικεντρώνοντας στὸ ἱστορικὸ τους ὑπόβαθρο, στὶς φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτικὰς ιδέες, στὶς λογοτεχνικὰς φόρμες, στὶς ἰδεολογικὰς προεκτάσεις, στὴν σχέση τοῦ κειμένου μετὰ τὴν βιογραφία τοῦ συγγραφέως, στὰ ζητήματα τοῦ νοήματος τοῦ κειμένου, τῆς ἀμφισημίας, πολυσημίας ἢ τῆς ἀλληγορίας.

Ὁ Rudolf Pfeiffer, ἐκδότης τοῦ Καλλιμάχου στὴν σειρὰ τῆς Ὁξφόρδης⁵,

5. R. Pfeiffer (ἐκδ.), *Callimachus*. Oxford: Clarendon Press, τόμ. 1ος *Fragments* 1949, τόμ. 2ος *Hymni et Epigrammata* 1953.

έντοπίζει τὸ ἔργο τῶν κλασσικῶν φιλολόγων σὲ δύο κυρίως τομείς, στὴν ἔκδοση καὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν κειμένων, ἀξιολογώντας τὸ δεύτερο ὡς σημαντικώτερο. Μάλιστα, ὁ Pfeiffer θεωρεῖ ὅτι ἡ δόξα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὴν Ἀγγλία εἶναι τὰ ὑψηλὰ ἐπιπέδου ὑπομνήματα ποὺ ἔχουν συνταχθῆ ἀπὸ Ἄγγλους φιλολόγους. Ὅπως πολὺ εὐστοχα ὑπογραμμίζει ὁ J. Griffin⁶ τὸ ὑπόμνημα ταιριάζει στὴν ἀγγλικὴ διανόηση, στὸν παραδοσιακὸ ἀγγλοσαξωνικὸ τρόπο σκέψης· εἶναι κυρίως ἡ εὐκαιρία ποὺ δίδεται νὰ συσσωρευθῆ ἐπεξηγηματικὸ ὕλικὸ μὲ ἐμπειρικὸ τρόπο, χωρὶς ἰδιαίτερη θεωρητικὴ τεκμηρίωση, καὶ ἀκόμη ἡ ἐλευθερία ποὺ παρέχει ἓνα ὑπόμνημα νὰ παρουσιασθοῦν σχόλια ἀπὸ πολλὲς ὀπτικὲς καὶ προσεγγίσεις τοῦ κειμένου. Στὰ πρόσφατα χρόνια, ἐξεδόθησαν θαυμαστά ὑπομνήματα, ὅπως οἱ *Βάκχες* τοῦ Εὐριπίδη τοῦ E. R. Dodds, ὁ *Ἰππόλυτος* τοῦ Εὐριπίδη τοῦ W. S. Barrett, ὁ *Πολύβιος* τοῦ F. W. Walbank, ὁ *Ἐννιος* τοῦ O. Skutsch, ὁ *Κατὰ Μειδίον καὶ ὁ Περί παραπροσβείας* τοῦ Δημοσθένη τοῦ D. MacDowell.⁷

Ἔτσι, μέσα ἀπὸ αἰῶνες φιλολογικῆς ἔρευνας παγιώθηκε μία ἐμπειρικὴ διαδικασία συγγραφῆς ὑπομνήματος χωρὶς σαφεῖς καὶ σταθεροὺς θεωρητικοὺς κανόνες, μολονότι κάποιες ποσοτικὲς πραγματείες ποὺ ἀφοροῦν στὴν θεωρία συγγραφῆς τοῦ ὑπομνήματος μὲ τὴν ἐμφάνισή τους προσπαθοῦν νὰ δημιουργήσουν ἓνα θεωρητικὸ πλαίσιο. Παρ' ὅλα αὐτά, μέχρι καὶ σήμερα, εἶναι γεγονός ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλληλεπίδραση τοῦ φιλολόγου-ὑπομνηματιστῆ μὲ τὰ κείμενα δὲν ἔχει βροῖ ἓνα σταθερὸ κώδικα λειτουργίας· οἱ ἐπιχειρούμενες θεωρητικὲς προσεγγίσεις συναντοῦν

6. Jasper Griffin, "The guidance that we need. After the heroic age, the age of commentaries". *Times Literary Supplement*, 14 Ἀπριλίου 1995, σσ. 13-14.

7. E.R. Dodds, *Euripides Bacchae*. Oxford: Clarendon Press, 1994 [στὴν παλαιὰ σειρά ἐρμηνευτικῶν ἐκδόσεων τῆς Ὁξφόρδης μὲ εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου καὶ λημματικὸ ὑπόμνημα, ὄχι ἰδιαίτερα ἐκτενές] W.S. Barrett, *Euripides Hippolytos*. Oxford: Oxford University Press, 1964 [στὴν νεώτερη σειρά ἐρμηνευτικῶν ἐκδόσεων τῆς Ὁξφόρδης μὲ ἐκτενὴ εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου καὶ ἐκτενὲς λημματικὸ ὑπόμνημα: πολὺ πρόσφατο δείγμα αὐτῆς τῆς σειρᾶς τὸ ὑπόμνημα τοῦ S. Todd στὸν Λυσία μὲ δάνειο κείμενο ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ C. Carey, OCT, 2007] F. W. Walbank· Otto Skutsch, *The Annals of Ennius*. Oxford: Clarendon Press, 1986 (ἐπανεκδοση μὲ διορθώσεις) [στὴν νεώτερη σειρά ἐρμηνευτικῶν ἐκδόσεων τῆς Ὁξφόρδης, ὅπως Barrett ἀνωτέρω] D. M. MacDowell, *Demosthenes: Against Meidias* (Oration 21). Oxford: Oxford University Press, 1990· D. M. MacDowell, *Demosthenes: On the False Embassy* (Oration 19). Oxford: Oxford University Press, 2000 [καὶ τὰ δύο ὑπομνήματα τοῦ MacDowell στὴν νεώτερη σειρά ἐρμηνευτικῶν ἐκδόσεων τῆς Ὁξφόρδης, ὅπως Barrett ἀνωτέρω].

ένα ἀμήχανο ἀδιέξοδο, καταλήγουν σὲ μίαν ἀπροσδόκητη σιωπὴ ὅσον ἀφορᾷ τὸ πῶς πρέπει νὰ συγγράφεται ἓνα ὑπόμνημα, γιὰ τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ ὑπομνήματος, γιὰ τοὺς στόχους τοῦ ὑπομνήματος, τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖον ἀπευθύνεται, καθὼς καὶ γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ ἐπιρραεάζουν καὶ τελικὰ διαμορφώνουν τὰ διάφορα ὑπομνήματα.

Στὴν Μ. Βρετανία καὶ ἀργότερα σὲ ἄλλες χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καθὼς καὶ στὴν Βόρεια Ἀμερική ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1970 καὶ ἐξῆς ἐγκαινιάζεται μία ἀξιοπρόσεκτη ἀλλαγὴ στὴν κλασσικὴ φιλολογία, ποὺ στρέφεται πλέον καὶ σὲ ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους, ἐγκολπώνεται θεωρητικὲς μεθόδους, ἀρχὲς καὶ συμπεράσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτοὺς καὶ δείχνει νὰ ἀποδέχεται τὶς ἀρχὲς τῆς Νέας Κριτικῆς, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς σύγχρονης λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Ὡς ἐκ τούτου οἱ νέες θεωρητικὲς ἐξελιξίξεις ἀνανεώνουν ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ τὴν συζήτηση περὶ φιλολογικῆς μεθόδου, ἐνῶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τῆς μελέτης καὶ τοῦ σχολιασμοῦ τῶν κλασσικῶν κειμένων αὐξάνεται τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μηχανισμοὺς καὶ τοὺς κανόνες τῆς συγγραφῆς τοῦ ὑπομνήματος. Ἀνάμεσα στοὺς πρώτους ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα εἶναι ὁ Glenn Most στὸ ἔργο του *The measures of praise*. Ἐκεῖ ὁ συγγραφέας ἐκθέτει παρενθετικὰ καὶ ἐν συντομίᾳ τὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν κατὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ ὑπομνήματος καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπερβοῦμε στὴν ἐρμηνεία τοῦ Πινδάρου αὐτὸ ποὺ ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος ὡς *the inertia of habit*, δηλαδὴ ἀδράνεια (=δύναμη) τῆς συνήθειας.⁸ Στὴν συνέχεια ὁ John Ma σὲ ἓνα ἄρθρο του⁹ παράλληλα μὲ ἓνα εἰσαγωγικὸ θεωρητικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖον ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν γαλλικὸ στρουκτουραλισμὸ, συντάσσει ἓνα τυπικὸ ἀγγλοσαξονικὸ ὑπόμνημα γιὰ ἓνα κείμενο τοῦ Πλουτάρχου (συγκεκριμένα τὸν βίον τοῦ *Κίμωνος*, παράγρ. 1-2), ἐνῶ ὡς ἐπίλογο θέτει κάποιες κρίσιμες ἐρωτήσεις γιὰ τὴν μορφή τοῦ ὑπομνήματος. Ὁ Ma φαίνεται νὰ δέχεται τὴν ἐπίδραση τῶν ἀπόψεων τοῦ Glenn Most. Ἐπίσης τὸ 1995 σὲ ἓνα ἄρθρο στοὺς *Times Literary Supplement*, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὰ πρῶτα τριάντα χρόνια τῆς ἐκδοτικῆς λειτουργίας τοῦ *Cambridge Greek and Latin Classics Series*, ὁ Jasper Griffin διερευνᾷ τὴν φύση καὶ τὴν λειτουργία τοῦ ὑπομνήματος.

8. Βλ. περαιτέρω Glenn W. Most, *The measures of praise. Structure and Fuction in Pindar's Second Pythiam and Seventh Nemeam Odes. Hypommnematata*, τόμ. 83, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1985, σσ. 25 - 41, εἰδ. σ. 36.

9. Πρβλ. John Ma, "Black Hunter Variations: I, II, III. Damon de chasseur noir (Plutarque, Kimon, 1-2)". *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40 (1994), σσ. 49-80.

Μετά από αυτήν την προετοιμασία, η Έταιρεία Κλασικῶν Φιλολόγων Μ. Βρετανίας (*Classical Association of Great Britain*) ὀργάνωσε σχετικὸ συνέδριο τὸ 1997 στὸ Nottingham μὲ ἀντικείμενο τὸ ὑπόμνημα καὶ τὶς ἀρχὲς γιὰ τὴν συγγραφή του· ἀκολούθησε μία σειρά σεμιναρίων στὸ Ἰνστιτοῦτο Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Λονδίνου μὲ ἀντικείμενο τὸ ὑπόμνημα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστάρχου μέχρι τὸν Edward Fraenkel.¹⁰

Τὸ παραδοσιακὸ-λημματικὸ ἢ γραμμικὸ ὑπόμνημα

Τὸ ὑπόμνημα εἶναι ἓνα κείμενο ποῦ ἅμα τῇ συνθέσει του προϋποθέτει καὶ ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἄλλο, συνήθως ἀρκετὰ προγενέστερο κείμενο. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ὑπόμνημα ὑπάρχει, ἐπειδὴ ὑπάρχει τὸ πρωτότυπο κείμενο ἢ ἔστω ὑπάρχει γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει, διευκρινίσει, νὰ κἀνὴ προσιτὸ καὶ κατανοητὸ ἓνα κείμενο ποῦ ἔχει διαπιστωμένη ἀξία καὶ ἀποδοχή. Συνήθως τὸ ὑπόμνημα, στὴν παραδοσιακὴ του μορφή, ἀκολουθεῖ στὴν ὀργάνωσή του τὴν δομὴ καὶ τὴν λογικὴ τοῦ πρωτοτύπου του καὶ ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ μὲ τὴν μορφή λημμάτων, ποῦ στὴν ἀρχὴ τοὺς θέτουν ἓνα σύντομο ἀπόσπασμα (φράση ἢ ἀκόμη καὶ λέξη) τοῦ πρωτοτύπου ἀκολουθούμενο ἀπὸ σχόλια, ἐπεξηγήσεις ἀκόμη καὶ μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος ἐκ μέρους τοῦ ὑπομνηματιστῆ. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὸ παραδοσιακὸ ὑπόμνημα ἔχει ὀνομασθῆ καὶ λημματικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ θεωρῶ ὅτι μίᾳ ἐπὶ πλέον ὀνομασία του θὰ ἦταν γραμμ-

10. Βλ. i) Jasper Griffin, "The guidance that we need. After the heroic age, the age of commentaries". *Times Literary Supplement*, 14 Ἀπριλίου 1995, σσ.13-14. ii) Roy Gipson καὶ Christina Shuttleworth Kraus (ἐπιμ.). *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*. Leiden: Brill, 2002. (Βιβλιοκρισία ἀπὸ M.D.Reeve, CR 54 (2004), σσ. 5-12. iii) G. W. Most (ἐπιμ.) *Commentaries-Kömmmentare*. Göttingen, 1999 (Βιβλιοκρισία ἀπὸ M. D. Reeve, ὁ.π.). iv) W.Geerlings καὶ C. Schultze (ἐπιμ.), *Der Kommentar in Antike und Mittelalter*. Band 2. Neue Beiträge zu seiner Erforschung, Leiden: Brill, 2003. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ ἀκόλουθες μελέτες: v) V. Fera, G. Ferra, S. Rizzo (ἐπιμ.), *Talking to the Text: Marginalia from Papyri to Print. Proceedings of a Conference held at Erice*, 26 September - 3 October 1998, 2 τόμοι, Messina, 2002· vi) J. Assmann, B. Gladigow (ἐπιμ.), *Text und Kommentar. Archäologie der literarischen Kommunikation 4*. München, 1995· vii) G. Mathieu-Castellani καὶ M. Plaisance (ἐπιμ.), *Les commentaries et la naissance de la critique littéraire. France-Italie (XIVe-XVIe siècles)*. Actes du Colloque international sur le commentaire, Paris, Mai 1988. Paris, 1990.

μικὸ ὑπόμνημα, ἀφοῦ παρακολουθεῖ σὲ παράλληλη πορεία τὸ πρωτότυπο κείμενο. Ὅμως, ὅπως πολλὰ εὐστοχα ἔχει σημειώσει ὁ Glenn Most, ὁ ἀνωτέρω στενὸς συσχετισμὸς ὑπομνήματος καὶ πρωτοτύπου κειμένου φέρει στὸν νοῦ μας ἕνα παρόμοιον συσχετισμὸ πρωτοτύπου κειμένου καὶ παρωδίας, ἀλλὰ βέβαια δὲν πρόκειται περὶ αὐτοῦ, ἔστω καὶ ἂν κάποια ὑπομνήματα, μὲ τὸν τρόπο ποῦ ἔχουν γραφῆ, κατανοῦν παρωδίες τοῦ πρωτοτύπου κειμένου. Ὁ ἴδιος ὁ Most, σὲ μιὰ προσπάθεια ν' ἀναλύσῃ τοὺς ἄξονες ποῦ συνδέουν πρωτότυπο κείμενο καὶ ὑπόμνημα, καταλήγει ὅτι εἶναι ἀμέσου ἐνδιαφέροντος νὰ διερευνήσωμε τὰ ἀκόλουθα: α) ποιὸς εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, γιὰ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ συγγραφῆ ἕνα ὑπόμνημα, β) γιὰ ποιόν, σὲ ποιὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, ἀπευθύνεται τὸ ὑπόμνημα, γ) ποιὸς εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ ὑπομνήματος, δ) ποῦ γράφεται τὸ ὑπόμνημα καὶ ε) γιὰ ποιὸ λόγο γράφεται τὸ ὑπόμνημα.¹¹

α) Ὁ συγγραφέας τοῦ πρωτοτύπου κειμένου εἶναι πάντα μία αὐθεντία, θεὸς ἢ ἄνθρωπος, μία αὐθεντία θρησκευτικὴ ἢ κοσμικὴ, ποιητικὴ, φιλοσοφικὴ, νομικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ, τὰ γραπτὰ κατάλοιπα τῆς ὁποίας ἔχουν τόσον ἐνδιαφέρον ὅσον ἡ ἴδια ἢ αὐθεντία. Ὅμως, ἡ αὐθεντία αὐτὴ τις περισσότερες φορὲς γιὰ διαφόρους λόγους, καὶ κυρίως λόγω χρονικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ὑπομνήματος, χρειάζεται ἐπεξήγηση καὶ προσαρμογὴ στὴν γλωσσικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἰδεολογικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ ὑπομνηματιστῆ.

β) Ἐπειδὴ τὸ ὑπόμνημα δὲν εἶναι κείμενον ἀδρανεὲς καὶ ἀδιάφορο γιὰ τὸν κοινωνικὸ του περιγύρο, πρέπει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν ιδιοσυστασία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖον ἀπευθύνεται καὶ στὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ καταστήσῃ σαφὲς καὶ εὐληπτο τὸ περιεχόμενο τοῦ πρωτοτύπου κειμένου. Τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ διαπιστώνουν τὴν ἀνάγκη, ἢ ἔστω ἔχουν ὀδηγηθῆ νὰ διαπιστώνουν τὴν ἀνάγκη, νὰ κατανοήσουν τὸ πρωτότυπο κείμενο, ἐνῶ ἡ συλλογικὴ ταυτότητα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ περιλαμβάνει ἐκείνους ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσής τους πρέπει νὰ μελετήσουν τὸ πρωτότυπο κείμενο μαζί μὲ τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες συγγραφεῖς ὑπομνημάτων τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλων πρωτοτύπων κειμένων ἢ ἄλλους ἐπιστήμονες τῆς ἐν λόγω γνωστικῆς περιοχῆς, ποῦ πρόκειται νὰ χρη-

11. Ἀκολουθεῖται κυρίως ἡ κατηγοριοποίησις τοῦ Glenn Most (*Commentaries-Kommentare*, σσ. VIII - XI), μολονότι ἡ ἀνάλυσις ἐν πολλοῖς ἐμπεριέχει τίς προσωπικὰς μου ἀπόψεις.

σιμοποιήσουν τὸ ὑπόμνημα στὴν ἔρευνά τους, καὶ ἐπὶ πλέον ἐκείνους ποὺ σπουδάζουν σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τὸ γνωστικὸ αὐτὸ ἀντικείμενο καὶ θὰ χρειαθοῦν τὸ ὑπόμνημα γιὰ τὴν μελέτη τοῦ κειμένου σὲ ἐπίπεδο ἐξετάσεων ἢ ἄλλης μεγάλων ἀπαιτήσεων συνθετικῆς-ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ προσδιορίζει σὲ καθοριστικὸ βαθμὸ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὑπομνήματος καὶ κυρίως τὴν ἔκταση, τὴν μέθοδο παρουσίας τοῦ ὕλικου, τὴν γλῶσσα, τὴν χρῆση τῶν ἄλλων πηγῶν καὶ τῆς δευτερογενοῦς βιβλιογραφίας, τὴν χρῆση ἢ ὄχι ξενόγλωσσων ἔργων ποὺ ἡ βιβλιογραφία περιλαμβάνει στὴν ἀρχικὴ τους ἔκδοση ἢ σὲ μετάφραση στὴν ἴδια γλῶσσα μὲ τὸ ὑπόμνημα καθὼς καὶ ἄλλα πρωτεύοντα ἢ δευτερεύοντα χαρακτηριστικὰ τοῦ ὑπομνήματος.

γ) Συγγραφέας τοῦ ὑπομνήματος εἶναι βέβαια κάποιος ἐπιστήμονας, εἰδικὸς στὴν ἐπιστημονικὴ περιοχὴ στὴν ὁποία τὸ πρωτότυπο κείμενο ἀνήκει καὶ ἴσως ὁ κατ' ἐξοχὴν εἰδικευμένος μελετητῆς τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Ὁ ἐν λόγῳ ἐπιστήμονας διαθέτει ἐμπειρία στὸν χῶρον αὐτόν· κατὰ προτίμηση ἔχει δημοσιεύσει ἐπιστημονικὰ ἄρθρα πρὶν συνθέσει τὸ ὑπόμνημα καὶ εἶναι γνώστης ὄχι μόνον τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς, στὰ ἱστορικά, κοινωνικά, πολιτικά καὶ ἰδεολογικά συμφραζόμενά της, καθὼς καὶ τῆς γλώσσας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ὁ ὑπομνηματιστῆς, σὲς περιπτώσεις ποὺ διαθέτει φιλολογικὴ ὑποδομὴ, εἶναι συνήθως ὁ πιὸ κατάλληλος ἐπιστήμονας στὴν συναγωγὴ συμπερασμάτων σὲ σχέση μὲ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ παρουσιάσει ἢ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου, καὶ κατὰ συνέπειαν εἶναι ὁ πιὸ κατάλληλος νὰ προβῆ σὲ κριτικὴ-στερεότυπη ἔκδοση τοῦ πρωτοτύπου κειμένου. Συχνὰ ἓνα ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα ἔπεται τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου κειμένου στὸν ἴδιο τόμο ἢ ἄλλοτε ὁ ὑπομνηματιστῆς ἐνὸς κειμένου ἀργότερα ἐκδίδει τὸ κείμενο αὐτὸ ἢ ἀντίστροφα ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου εἶναι πιθανὸν νὰ ἐκδώσει σχετικὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα. Συνήθως προκαλοῦν τὸν θαυμασμὸ μας ἐκδόσεις ποὺ περιέχουν τὸ στερεότυπο κείμενο μαζί μὲ ἓνα καλογραμμένο ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοῦ Barrett στὸν *Ἰππόλυτο* τοῦ Εὐριπίδη καὶ τοῦ MacDowell στὸν *Κατὰ Μειδίου* λόγον τοῦ Δημοσθένη.

δ) Τὸ ὑπόμνημα εἶναι ἓνα πολιτισμικὸ-ἐπιστημονικὸ προϊόν, μὲ τόπο προέλευσης. Προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα ἐπιστημονικῆς καρποφορίας ἐνὸς πνευματικοῦ περιβάλλοντος καὶ προϋποθέτει τὶς πηγές, τὶς τάσεις, τὶς προτιμήσεις, τὴν ἰδεολογία τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ. Εἶναι σχεδὸν

προφανές ότι διαφορετικὸ ὑπόμνημα μπορεῖ νὰ συνθέσῃ κάποιος, ὅταν ἀποτελῇ μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος τῆς Ὁξφόρδης, τοῦ Λονδίνου, τοῦ Χάρβαρντ, τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Κέρκυρας. Οἱ βιβλιογραφικὲς πηγές, ποὺ τὸ περιβάλλον αὐτὸ παρέχει στὸν ὑπομνηματιστὴ, εἶναι τὸ λιγώτερο σημαντικὸ στοιχεῖο· δὲν πρέπει νὰ παραθεωροῦμε τὴν ἐπιστημονικὴ ζύμωση ποὺ καθημερινὰ συντελεῖται σὲ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου περιβάλλοντα, τὶς συχνότατες ἐπιστημονικὲς ἐμπειρίες ποὺ παρέχονται στὸν συγγραφέα-ὑπομνηματιστὴ μέσω συνεδριῶν, μαθημάτων καὶ διαλέξεων ποὺ τὸ ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα αὐτοῦ φροντίζει νὰ ἐξασφαλίσῃ, ἀλλὰ καὶ τὴν γόνιμη ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων ποὺ ὁ συγγραφέας ἔχει τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀπολαμβάνῃ μὲ ἐπιστήμονες εἰδικοὺς ἢ τουλάχιστον μὲ ἀνάλογες ἐμπειρίες.

ε) Τὸ ὑπόμνημα συντίθεται γιὰ νὰ ἐπεξηγήσῃ, σχολιάσῃ καὶ ἐν τέλει νὰ ἐρμηνεύσῃ ἓνα κείμενο τοῦ παρελθόντος - βέβαια ὄχι τοῦ ἀμέσου παρελθόντος - ποὺ λόγῳ τῆς ἀξίας του ἀποτελεῖ σημαντικὸ ἀνάγνωσμα τῆς ἐποχῆς τοῦ ὑπομνηματιστῆ. Ἡ γνώση, ἡ σοφία καὶ ἐν τέλει ἡ πολλαπλὴ ἀξία τοῦ πρωτοτύπου κειμένου ἔχει καταστῆ ἐκ τῶν προτέρων ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν κοινωνία, καὶ ἡ ἀνάγκη τὸ κείμενο αὐτὸ νὰ γίνῃ προσιτὸ πρῶτα στοὺς εἰδικοὺς ἀλλὰ ἄλλοτε καὶ σὲ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ εἶναι προφανές. Ὁ ὑπομνηματιστὴς λοιπὸν καθιερώνεται ὡς μεσάζων γιὰ νὰ ἐπεξεργασθῇ τὸ μήνυμα τοῦ κειμένου καὶ νὰ τὸ μεταφέρῃ στὸ ἀναγνωστικὸ του κοινὸ, χρησιμοποιῶντας ἀφ' ἑνὸς τὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ ἀφ' ἑτέρου τοὺς γλωσσικοὺς, κοινωνικοὺς, πολιτιστικοὺς κώδικες τῆς δεδομένης κοινωνίας. Εἶναι προφανές ὅτι συνήθως τὸ ἔργο τοῦ ὑπομνηματιστῆ τὸ ἀναλαμβάνει κάποιος ποὺ ὄχι μόνον ἔχει μελετήσῃ τὸ συγκεκριμένον κείμενο καὶ τὰ ὑπόλοιπα κείμενα τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἔχει πεισθῆ γιὰ τὴν ἀξία τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἔργου.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσωμε ἐπίσης περιπτώσεις ποὺ τὸ πρωτότυπο ἔργο δὲν τυγχάνει καθολικῆς ἀποδοχῆς. Εἶναι πιθανὸν τότε ἓνα καλὸ ὑπόμνημα ν' ἀναδείξῃ τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ τρόπον τινὰ νὰ εἰσαγάγῃ τὸν συγγραφέα στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα πρῶτα καὶ στὸ εὐρύτερο κοινὸ ἔπειτα. Κείμενα τῆς Βυζαντινῆς, κυρίως, λογοτεχνίας, ἐλασσόνων συγγραφέων τῆς κλασσικῆς, ἀλεξανδρινῆς, ρωμαϊκῆς καὶ ὕστερης ἀρχαιότητος πολλὰ φορὲς εἰσῆλθαν στὸ προσκήνιο τῆς ἔρευνας μετὰ ἀπὸ ἐπιτυχεῖς ἐρμηνευτικὰς ἀναζητήσεις εἰδικῶν ἐπιστημόνων. Τὸ ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς ἐνὸς κειμένου πρὸς ὑπομνηματισμὸν ἐμπλέκει

βέβαια πιδ πολύπλοκες διαδικασίες ποιοτικής ή άλλης (συνήθως εκπαιδευτικής) θεώρησης τών κειμένων του παρελθόντος. Ἡ καθιέρωση-κατὰ τὶς διάφορες χρονικὲς περιόδους τοῦ παρελθόντος - κανόνων (=καταλόγων)¹², ποὺ περιέχουν τὰ σημαντικώτερα κείμενα κατὰ λογοτεχνικὸν εἶδος μὲ κριτήρια λογοτεχνικά, πολιτικά, εκπαιδευτικά κ.ά., λανθάνει καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐποχῆς τοῦ ὑπομνηματιστῆ. Δὲν παραγνωρίζεται ὅτι τὰ ἱστορικά καὶ τὰ κοινωνικά συμφραζόμενα μιᾶς ἐποχῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβάλουν τὴν μελέτη ἢ τὸν παραμερισμὸ ἐνὸς κειμένου ἢ ἀκόμη καὶ ἐνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους. Ἔτσι γιὰ παράδειγμα συνέβη μὲ τὸ κείμενο τῶν ἀττικῶν ῥητόρων γιὰ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅταν οἱ μεγάλοι παγκόσμιοι πόλεμοι δημιούργησαν ἐνδεχομένως ἀντιστάσεις στὸ κοινωνικὸ σώμα ὅσον ἀφορᾷ τὴν λειτουργία τῆς πολιτικῆς ρητορείας καὶ τῆς ῥητορικῆς.¹³

Ἐν τέλει τὸ ὑπόμνημα ὡς προϊὼν ἀνάγνωσης καὶ ἐρμηνείας τοῦ κειμένου συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν διαδικασία πρόσληψής του· εἶναι τὸ προϊὼν τῆς ἀνταπόκρισης τοῦ ὑπομνηματιστῆ ἔναντι τοῦ κειμένου: ἡ ἀντίδραση τοῦ ἀναγνώστη δὲν ἀναφέρεται στὸ νόημα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἀντίδραση ἀποτελεῖ τὸ νόημά του, κατὰ τον Stanley Fish¹⁴. Ἡ σύγχρονη θεωρία τῆς πρόσληψης καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐρμηνεία συντελεῖται πάντα μέσα στὴν ἱστορία καὶ ὑπόκειται στὸ ἀπρόβλεπτο καὶ στὶς δυνατότητες τῆς δεδομένης ἱστορικῆς στιγμῆς.

12. Canonization ὁ ἀγγλικὸς ὅρος.

13. Γιὰ τοὺς κανόνες στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων καὶ ἀργότερα βλ. R. Pfeiffer, *Ἡ Ἱστορία τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τοῦ τέλους τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων*, Ἀθῆναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1972 γιὰ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸν κανόνα τῶν δέκα (;) ῥητόρων τὸ παλαιὸ ἔργο τοῦ D. Ruhnken, *Historia Critica Oratorum Graecorum*: τὸ συγκεκριμένο ἔργο περιλαμβάνεται καὶ στὸν 8ο τόμο, σελ. 122-190, τοῦ 12τομου ἔργου τοῦ J. J. Reiske, *Oratorum Graecorum: quorum princeps est Demosthenes, quae supersunt, monumenta ingenii, e bonis libris / Hieron. Wolfii, Io. Taylori, Ierem. Marklandi, aliorum, et suis indicibus denique instructa*, edidit Ioannes Iacobus Reiske, Lipsiae: Typis W. G. Sommeri 1770-75. Βλ. ἀκόμη ὡς παράδειγμα γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ποίηση τὸν τόμο τῶν M.A. Harder, R. F. Regtuit, G. C. Wakker (ἐπιμ.) *Beyond the Canon*, Leuven, Paris, Dudley: Peeters 2006· γιὰ τὸν Ὅμηρο βλ. τὸν πρόσφατο τόμο τῶν B. Graziosi, Em. Greenwood (ἐπιμ.), *Homer in the Twentieth Century. Between Word Literature and the Western Canon*, Oxford: Univercity Press, 2007.

14. Stanley Fish, *Is there a text in this class?: the authority of interpretive communities*, Cambridge, Mass: Harvard Univercity Press, 1980.

Ἐξ ἄλλου, στήν ἐρμηνευτική διαδικασία, κατὰ τὴν προσέγγιση τῆς θεωρίας τῆς πρόσληψης, δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἰδέα τῆς «σωστῆς» ἀνάγνωσης ἐνὸς κειμένου, ἀλλὰ καθιερῶνεται μιὰ ἀλληλεπίδραση, ἕνας διαρκῶς μεταβαλλόμενος συγκερασμὸς «ὀριζόντων» (fusion of horizons) μεταξὺ κειμένου καὶ ἐρμηνευτῆ. Στὴν μελέτη τῶν κλασικῶν κειμένων ἡ θεωρία αὕτη εἶναι δυνατὸν, ἐντασσόμενη στὶς ἱστορικὲς σπουδές, ν' ἀντιπαραβάλλῃ τὶς ἀναγνωστικὲς προσεγγίσεις τοῦ παρελθόντος μὲ αὐτές τοῦ παρόντος καὶ ἐκλαμβάνοντας τὶς ποικίλες προσλήψεις τῆς ἀρχαιότητας ὡς στρατηγικὲς ποὺ προκαλοῦν πολιτισμικὲς ἀλλαγές νὰ ἐπαναπροσδιορίσῃ τὶς σχέσεις μας μὲ τὸ παρελθόν¹⁵. Ἀσφαλῶς, στὴν ἱστορία τῆς πρόσληψης τοῦ κειμένου σημαντικὴ θέση πρέπει νὰ καταλάβουν τὰ ὑπομνήματα τοῦ κειμένου, τὰ ὁποῖα φέρουν στὴν ἐπιφάνεια καὶ τὴν πρόσληψη τοῦ κειμένου κατὰ τὴν ἐποχὴ συγγραφῆς τοῦ ὑπομνήματος.

Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὴν καθιέρωση τοῦ ὑπομνηματιστῆ στὴν χορεία τῶν μελετητῶν ἐνὸς συγγραφέως ἢ ἐνὸς γραμματειακοῦ εἴδους, ἡ συγγραφή ἐνὸς ὑπομνήματος εἶναι κάποιες φορὲς δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ σημαντικότερες ἀλλαγές στὴν πορεία τῆς ἐπιστήμης. Τὸ ὑπόμνημα ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν μέθοδο, τὴν σαφήνεια, τὴν ὠριμὴ κριτικὴ προσέγγιση, τὴν μετριοπάθεια, τὴν οἰκονομία στὴν ἔκταση, τὴν καινοτομία καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς κριτικῆς σκέψης, διαθέτει τὴν δύναμη νὰ χαράξῃ τομὲς στὴν ἐν λόγω ἐπιστήμη, νὰ δημιουργήσῃ ἕνα νέο ἢ ἔστω ἀνανεωμένο ἐρμηνευτικὸ πρότυπο· ἄλλες φορὲς, σπανιώτερα, μέσα ἀπὸ ἕνα ὑπόμνημα εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν νέες ἐπιστημονικὲς θεωρίες (γιὰ παράδειγμα κατὰ τὸν ὑπομνηματισμὸ μαθηματικῶν θεωριῶν τῆς ἀρχαιότητας) ἢ ἀκόμη καὶ νέες δογματικὲς προσεγγίσεις, ὅσον ἀφορᾷ σὲ κείμενα θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ὅταν τὸ κείμενο, ποὺ στὴν περίπτωσιν αὕτη ἀναδεικνύεται μέσω τοῦ ὑπομνήματος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὑπόμνημα μὲ ἀντίστοιχη αὐθεντικὴ προσέγγιση μεταφέρουν μιὰ διαφορετικὴ δογματικὴ ὀπτικὴ ἀκόμη καὶ σὲ ζητήματα παγιωμένα γιὰ αἰῶνες.

Ἐπίσης, τὸ ὑπόμνημα εἶναι μιὰ χρηστικὴ μελέτη ποὺ διευκολύνει

15. Βλ. γιὰ τὴν θεωρία τῆς πρόσληψης (ἀγγλ. reception, γερμ. Rezeption): Lorna Hardwick, *Reception Studies*, Oxford: University Press (ἔκδοσις γιὰ τὸ Classical Association), 2003· Lorna Hardwick, Christopher Stray(ἐπιμ.), *A Companion to Classical Reception*, Oxford: Blackwell, 2008.

τὴν διαδικασίᾳ κατανοήσεως τοῦ κειμένου καὶ αὐτὸ γίνεται ιδιαίτερα σημαντικὸ σὲ περιπτώσεις κειμένων ποὺ ἔχουν γραφῆ σὲ μία μὴ ὀμιλούμενη γλῶσσα, ὅπως εἶναι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ. Συνεπῶς, κατὰ τὴν ἀνάγνωση-μελέτη ἑνὸς κλασσικοῦ κειμένου, σὲ κάθε σημεῖο τοῦ ὁ ἀναγνώστης εἶναι ἀναγκαῖο νὰ κατανοήσῃ γλωσσικὰ τὸ κείμενο καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀναζητεῖ βοήθεια, γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τίς λογικὲς καὶ πιθανὲς ἐρμηνεῖες ἔτσι ἢ γνώσῃ τῆς γλώσσας τοῦ πρωτοτύπου κειμένου ἀναδεικνύεται ὡς ὁ σημαντικώτερος παράγων γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ του προσέγγιση. Ὁ ὑπομνηματιστής, ὅπως ἡ μητέρα τῶν μικρῶν πουλιῶν, ἄσασαί τὸ κείμενο γιὰ νὰ διασφαλίσῃ ὅ,τι θὰ εἶναι εὐπεπτο γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ὁ Edward Fraenkel, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Jasper Griffin, συνοψίζει τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος μέσα στὴν ἀκόλουθη φράση: “Ἄν διαβάσῃς χωρὶς ὑπόμνημα, αὐτὸ σημαίνει ἀπλᾶ ὅτι φτιάχνεις τὸ δικό σου ὑπόμνημα καθὼς προχωρεῖς μὲ τὴν ἀνάγνωση. Καὶ δὲν θὰ εἶναι τόσο καλὸ ὅσο ἓνα ποῦ ἔχει ἤδη δημοσιευθῆ”.¹⁶

Εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ ὑπόμνημα ἔχει μία μακρὰ καὶ σεβαστὴ παράδοση. Οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι ὡς θαυμαστὲς τοῦ παρελθόντος διαμορφώνουν ἀρχὲς γιὰ τὴν μεθοδολογία συγγραφῆς τοῦ ὑπομνήματος ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν μακραίωνη παράδοση τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἔτσι, ἀκόμη οἱ σημερινοὶ ὑπομνηματιστές τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Πινδάρου ἢ τοῦ Τίτου Λιβίου καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος δὲν ἀφίστανται τῆς μεθόδου ποῦ ἐφήρμοσαν οἱ ὁμότεχνοί τους, ὄχι μόνο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης ἀλλὰ ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο.

Ἐπὶ πλέον καὶ τὸ πρόσφατο παρελθὸν συμμετέχει στὴν διαδικασία καθορισμοῦ τῆς νόρμας τοῦ ὑπομνήματος μὲ ἐργασίες ποῦ ἔχουν ἀναδειχθῆ καὶ παρέμειναν μέχρι σήμερα ὡς ὑποδείγματα. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ πραγματικὰ ἀριστοτεχνικὴ ἔκδοση τῶν ἀρχαίων σχολίων γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Πινδάρου ποῦ ἐπιμελήθηκε ὁ A. B. Drachmann¹⁷, ἀκολουθώντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν μορφή τῶν σχολίων τοῦ Servius, ἐπιβάλλει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν συγχρότῃ κειμένου καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενο στὰ ὑπομνήματα τῶν συγχρόνων ἐκδόσεων. Στὸ ἔργο τοῦ Drachmann τὸ ὑπόμνημα σχολιάζει τὸ πρωτότυπο κείμενο μὲσω ἑνὸς σχολίου ποῦ ἀναφέρεται σ’ ἓνα τμῆμα ἢ ἀκόμη καὶ σὲ μία

16. Πρβλ. Jasper Griffin, “The guidance that we need...”, σ. 13.

17. Βλ. A. B. Drachmann, *Scholia vetera in Pindari carmina*. Leipzig: Teubner, τόμ. 1ος: 1903, τόμ. 2ος: 1910, τόμ. 3ος: 1927.

λέξη τοῦ ἀρχαίου κειμένου (δηλαδή ἐνὸς λήμματος)· τὸ σχόλιον ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ἢ περισσότερες λέξεις καὶ τὸ περιεχόμενό του μπορεῖ νὰ ἔχη ὕλη ἢ ὁποῖα ποικίλλει, ἀπὸ ἓνα ἐπεξηγηματικὸ συνώνυμο ἕως μία φράση ἢ πρόταση καὶ μπορεῖ νὰ καταλήγῃ ἀκόμη καὶ σὲ μία μακροσκελὴ συζήτηση. Τὰ σχόλια εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνσωματώνουν ζητήματα κριτικῆς-ἐκδοτικῆς τοῦ κειμένου (textual criticism), συντακτικὲς παρατηρήσεις, καθὼς ἐπίσης καὶ ἱστορικὲς ἡμερομηνίες καὶ ἐρμηνεῖες, θρησκευτικὲς καὶ ἄλλες σημειώσεις ἀρχαιολογικοῦ περιεχομένου, ἱστορικὴ πλαισίωση τοῦ κειμένου, ἢ ὁποῖα ἀνάγεται σὲ πηγές (*Quellenforschung*) καὶ τέλος φιλολογικὴ κριτικὴ ἐπὶ ὅλων αὐτῶν τῶν ζητημάτων, ἢ ὁποῖα στηρίζεται σὲ πρόσφατη δευτερογενὴ βιβλιογραφία.

Ἔχει λοιπὸν ἡ φιλολογικὴ παράδοση ἀποκρυσταλλώσει ἓνα ἐρμηνευτικὸ μοντέλο ὑπομνήματος μὲ λίγο-πολὺ καθορισμένη μορφή ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ὑπομνηματιστές. Περιεχόμενο καὶ μορφή τοῦ παραδοσιακοῦ ὑπομνήματος ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ οἱ σημαντικώτεροι σταθμοὶ στὴν διαμόρφωσή του ὑπῆρξαν τὸ ὑπόμνημα τοῦ Servius καὶ ἡ ἔκδοση των πινδαρικῶν σχολίων ἀπὸ τὸν Drachmann. Τελικῶς, περιεχόμενο καὶ μορφή στὸ παραδοσιακὸ ὑπόμνημα καθορίζουν ἓνα εἶδος ἐρμηνευτικοῦ μοντέλου, σταθεροῦ καὶ εὐκόλα ἀναγνωρίσιμου, ποὺ μὲ μία φράση θὰ τὸ ὠρίζαμε ὡς «τὸ περιεχόμενο τῆς μορφῆς».¹⁸

18. Βλ. Don Fowler, "Criticism as commentary and commentary as criticism in the age of electronic media", στί: G. Most (ἐπιμ.), *Commentaries - Kommentar*, σ. 441, ὑποσ. 40 ποὺ ἀναφέρει τὸ βιβλίο τῆς Hayden White, *The Content of the Form: narrative discourse and historical representation*, Baltimore, London: John Hopkins University Press 1987.